

TAQOMAKA NOMU LOGA NI YAQONA

Me taqomaki vakacava mai
na manumanu meca kei na
mate e vakaleqa na yaqona

Nai Voladusidusi qo e ratou biuta vata ka vakailavotaka na matanitu ko Ositerelia kei Niusiladi ka tabaka na **Pacific Horticultural and Agricultural Market Access Plus (PHAMA Plus) Program**, ratou vakarautaka nai tokani vakacakacaka ena Fiji Ministry of Agriculture and Waterways; Fiji National University; Australian Department of Agriculture, Fisheries and Forestry; New Zealand's Ministry for Primary Industries; the Pacific Community; kei na Market Development Facility.

iVakamacala Raraba

Na maketetaki ni yaqona e Viti e sa kena meca levu na manumanu lalai kei na veimate, ka lai vakavuna na leqa ni rawa ka vakailavo. Na Mate ni Yaqona na *Kava Dieback Disease (KDD)* e vu mai na matedewa ni kau na *Cucumber Mosaic Virus (CMV)*. Na baca ca ni qele na *Root-knot nematodes* e dau vakacacana na waka ni yaqona kei na Kutu Vulavula ni kau na *Mealybugs* na kena e kilai levu, e rawa ni vakacaca vakalevu ena gauna ni draki mamaca.

Nai tuvatuva sa koto qo e vakamatatataki kina na kena laurai, tarovi ka tuvai vakamatau ni walewale me vakavinakataka na bulabula ni loga ni yaqona.

iNaki ni Volatukutuku

Nai naki ni volatukutuku qo me veivuke vei ira na dauteitei ena:

- Dikevi totolo ni manumanu meca ni itei kei na mate e vakaleqa na yaqona me tarova na kena dewa.
- Vakarautaki nai tuvatuva matau me tarova na manumanu meca ni itei kei na mate e vakaleqa na yaqona.

iTuvatuva

Nai matai ni wasewase ni volatukutuku qo e vakamacalataki kina na lima na manumanu meca kei na mate e vakaleqa na yaqona:

Manumanu Meca

1. Kutunikau (*Aphids*)
2. Baca ca ni qele (*Root-knot Nematodes*)
3. Kutu vulavula ni kau (*Mealybugs*)

Mate

1. Mate ni Yaqona na *Kava Dieback*
2. Mate ni drauniyaqona na *Shot Hole*

E vakamacalataki nai vakatakilakila ni mate kece, kei nai wali ni tataqomaki kei nai tuvatuva matau. Na wase qo e vakamacalataki kina nai walewale vinaka ni tei yaqona me bulabula vinaka kina.

Kutunikau (*Aphids*)

Taba 1. Na kutunikau era vakabure ena daku ni draunikau.

Taba 2. Na qasikalolo e viribaiti ira na kutunikau me rawa ni ra gunuva na wai kamikamica (*honey dew*). Na qasikalolo e dau taqomaki ira na kutunikau vei ira na kedra meca. E rawa ni laurai na kutunikau ena yasa e ra ni itaba qo.

iVakamacala

- Na kutunikau (*Aphids*) e manumanu meca dau domica na dra ni kau (1-2mm), ra dau kilai tale ga me kutudrokadroka se kutuloaloa. Era dau kune vakalevu ena daku ni sovu ni draunikau se sovu ni drau vou.
- Na kutunikau (*Aphids*) e dua na manumanu meca ka vakadewa na matedewa ni kau na *Cucumber Mosaic Virus (CMV)* ni ra kania na kau tauvimate qai ra vakadewa na kena mate. Kevaka era na vuka ena kau bulabula, ena rawa ni tauvimate na kau ya.

iVakatakilakila

- Na kutunikau e dau vakavuna na dromodromo ni draunikau kei na gogo ni tubu ni coke ena levu na kau.
- Era dau vakadewataka tale ga na mate (*virus*) ka rawa ni vakavuna na malai, drauca kei na bulicake ca ni draunikau, ka na vakaleqa na tubu ni vunikau.
- E levu na kutunikau era dau buraka mai na wai kamikamica (*honey dew*), ka dau tubu cake kina na loaloa ni drau ni kau. E rawa ni laurai na qasikalolo ena veivanua e tu kina na kutunikau, ka ra dau vakabure me rawati na wai kamikamica.

Tataqomaki

- Ni dikeva wasoma na vuniyaqona me baleta na kutunikau, vaka kina na kau tale eso era voleka ena loga ni yaqona.
- Vukea na tubu ni manumanu vinaka era dau kania na kutunikau me vaka na manumanu ni baigani (*lady beetle*) kei na luvena, tabatalitali (*lacewing*), na gogo (*ground beetles*), kei na lagotu (*hoverflies*). E rui bibi meda dikeva na vanua e tu kina na manumanu oqo.
- Ni bera ni tei na yaqona, mo dikeva rawa na kutunikau ka mera vakarusai rawa. Ni tei yaqona ena veiruku ni vunikau e rawa talega ni vakalailaitaka na dewa ni kutunikau ena iteitei.
- Vakayagataka na dai pepa ni manumanu (*pheromone traps*) kevaka e tiko, mera koko kina na kutunikau ni bera ni ra ro ena vuniyaqona.
- Me kakua ni vakayagataki na wainimate ni manumanu meca, me i otioti sara tu ni wali baleta ni rawa ni biuta na veika ni wainimate ena vuniyaqona ka na vakaleqa na veika e wavoliti keda.
- E rawa ni vakayagataki talega na wainimate buli ga e vale (*homemade/natural pesticides*) se wainisovu ni savasava veiwaki kei na waiwai.

Baca ca ni Qele (*Root-knot Nematodes*)

Taba 3. Na baca ca ni qele na *Root-knot nematode* e vakacacana na waka ni yaqona, laurai toka qori na vanua e vakaleqai mai na waka ni yaqona.

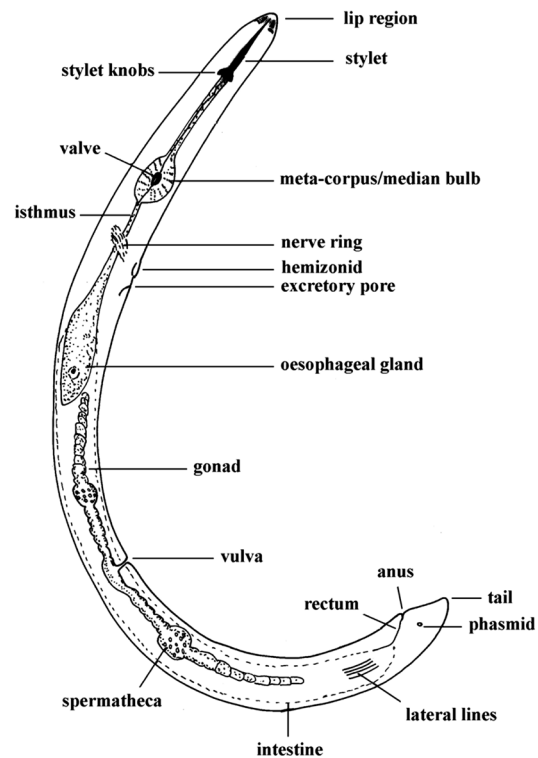
Taba 4. Waka ni Yaqona bulabula ka sega ni vakaleqai mai na manumanu meca ni qele na *nematode*.

iVakamacala

- Na baca ca somidi ni qele na *Root knot nematode* e vaka na bacaniqele lalai ka dau vuna na vuvuce ka vakaleqa na waka ni yaqona.
- E dredre sara meda raica e matada ena kena somidi ka ra bula ena qele.
- Na kena e yalewa e via moqimoqili na kena i bulibuli ka bula ena loma ni wakanikau.
- Era bula ena veika vakavuana tubu e daku ni draunikau kei na wakanikau. Na bulicaki ca qo ena kau e lai vakataotaka na veitosoyaki ni kakana kei na wai ena kau.

Taba 5. Na baca ca ni qele ni laurai ena iloilo dikeva na veika somidi.

Taba 6. Na veitiki ni yago kei na gacagaca ni baca ca ni qele na nematode.

iVakatakilakila

- Vuvuce, moqimoqili lalai ena wakanikau.
- Na kakana ni baca ca ni qele e vakaleqa na vakadrodroi ni wai kei na veika bulabula ena kau ka lai vakavuna me bula gogo ka rawa ni mate sara.
- E sa na rawarawa ni takava nai tei na veimate kei manumanu meca tale e so.

Tataqomaki

- Ena rawa ni vakalailaitaki na manumanu meca ni teitei kevaka me kua ni teivaki tale na qele me via tolu na yabaki ka na vukea na vakalesui ni bulabula ni qele.
- Ena gauna e vakarautaki kina na qele me teivaki ena vale ni teitei (*nursery*); me dau sigani na qele. E rawa ni caka qo me ubi na vanua sa samaki (na vanua ena kau tiko mai kina na qele ni bucibucini) ena palasitika loaloa se ena kena tawani vakasinai na qele ena palasitika vavaku, loaloa ka sigani. Na iwalewale qo e vakayagataki me vakatakata na qele me rawa ni vakamatea na katakata ni siga me vakamatea na sorenikau ca, meca ni tei kei na manumanu somidi ni mate.
- Teitei ena qele bulabula me rawa ni vakalevutaka na manumanu vinaka ka ra meca ni baca ca ni qele na *nematodes*.
- Me tarova na tete ni baca ca ni qele na *nematodes*, me kakua ni kau mai na kau kei na qele ena vanua era sa levu tu kina na baca ca ni qele na *nematodes*, me savasava vinaka nai yaya ni teitei ni bera ni vakayagataki tale ena teitei.

Kutunikau vulavula (*Mealybugs*)

Taba 7. Na kutunikau vulavula e rawa ni vakaleqa na vuniyaqona, bula gogo, malai na drauna ka rawa ni vakadewa na mate. Eso era dau kania na wakanikau.

Taba 8. Kutunikau vulavula ena draunikau.

iVakamacala

- Na kutunikau vulavula e manumanu mai na vuvale na *Pseudococcidae*, bula ena vanua mamaca ka katakataka.
- Era okati me ra manumanu ca ni ra dau domica na dra ni kau, kakana draudrau, kau ni lomanivale kei na vunika ka ra dau vakadewataka na mate ena veivunika.
- Na kutunikau vulavula era bula vakalevu ena daku ni draunika kei na tabanika, vakabibi ena vanua qiqo.
- Eso na kutunikau vulavula era dau kania na waka. Eso na qasikalolo era dau bula vata, ka taqomaki ira mai na kedra meca, era dau domica na wai kamimakica biuta mai na kutunikau vulavula.

iVakatakilakila

- Era vakamatea na kau ni ra domica na kena dra mai na wakanika, drauna kei na tabana.
- Na gauna era sa levu kina na kutunikau, ena vakavuna me bula gogo ka bulicaki ca na draunika, ena rawa ni sa malai ka lutu sara.
- Na manumanu ca qo e totolo na kena tubu na kedra i wiliwili, ka yagona dregadregata e taqomaki koya mai na kena meca kei na wainimate ni manumanu.
- Na kena somidi era rawa ni vunitaki ira ena maliwa ni kau, ka rawa ni ra kania na veimataqali kau.

Tataqomaki

- Me dau dikevi wasoma na loga ni yaqona vakabibi na sovu ni tabana, daku ni drauna kei na coke vou.
- E dua tale na i wali, oya na vakayagataki ni wainimate e caka ga e vale se na wainimate ni manumanu meca.
- Vakayagataka na waiwai ni tei (*horticultural oil*), na waiwai vulavula (*white oil*) se na wai ni sovu. Ena sega ni rawa ni vakamatea na kutunikau ia ena rawa ni vakalailaitaka. Me na dau sui ena yakavi me kua ni vakamatea na drauna.
- Waiwai Vulavula ($\frac{1}{2}$ na bilo na waiwai ni kana ena 4 na lita na wai kei na $\frac{1}{2}$ isepuni ni ti na sovu ni savasava).
- Wai sovu (5 na isepuni ni ti na sovu ni savasava (kakua ni vakayagataki na wainimate ni masiyaya), ena 4 na lita ni wai).
- Mera kau mai na manumanu me vaka na tabatalitali (*lacewings*) ka kedra meca na kutunikau vulavula.

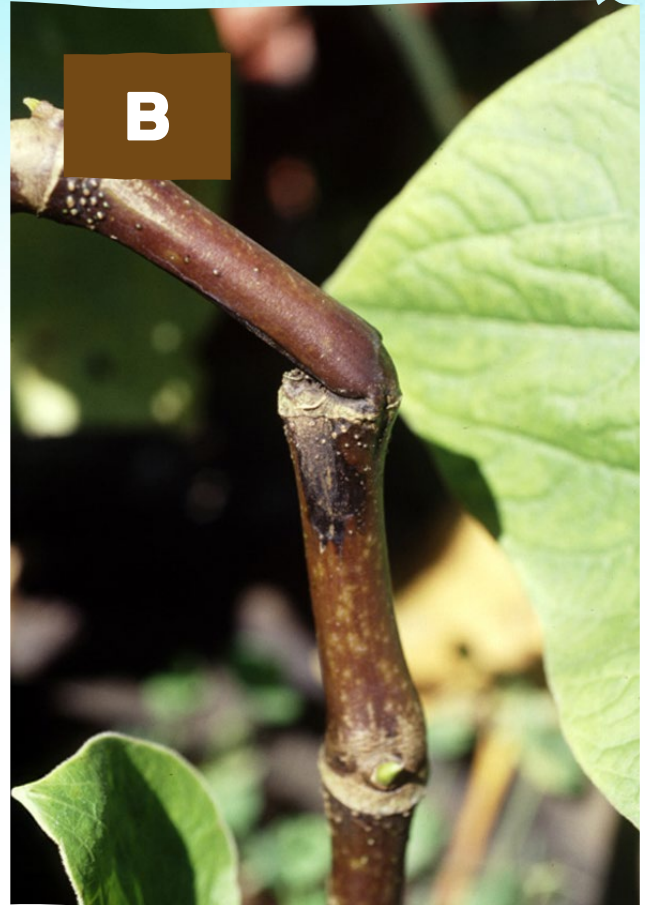
Mate ni Yaqona (*Kava Dieback Disease*)

Taba 9. Na vuniyaqona ka sa vakacaca vakalevu kina na Mate ni Yaqona (taba A kei na B).

iVakamacala

- Na Mate ni Yaqona e vu mai na manumanu ni matedewa na *Cucumber Mosaic Virus (CMV)* ka vakadewataka na kutunikau mai na kau tauvimate kivei ira na bulabula vinaka.
- Nai vakatakilakila ni manumanu ni mate na *CMV* e tekivu mai na drauniyaqona, ki na tabana me yaco sara ina waka. Ena vuku ni ka oqori, e vakatokai kina me mate suka ni yaqona.
- Na vu levu ni tauvimate sai koya na vakayagataki ni kasa se itei tauvimate.

Taba 10. Na vuca ni taba ni vuniyaqona ka vakavuna na kena kamusu. Na vuca e tekivu ga mai na tabana ka dewa totolo ena vuniyaqona taucoko.

Taba 11. E vuca na taba ni yaqona ka kamusu ka dewa sobu na vuca ni vuniyaqona.

iVakatakilakila

- Sa laurai ena drauniyaqona ni sa dromodromo qai bulicaki ca.
- E tekivu na mate ena taba ni yaqona ni loaloa, dada qai vuca ka rawa ni laurai ena tabana e cake. Ni sa vuca e dau dewa totolo sara. rawa ni vakavuna me loaloa ka mate sara, ni sa dada na tabana. Ena dau basika na mate qo ni tubu e dua na tabana vou ni bera ni dewa kina na mate.
- Ni sa tete na mate ena rawa ni lai mate na vuniyaqona.

Taba 12. Nai matai ni vakatakilakila ni Mate ni Yaqona e dau laurai ena drauna ka roka veicurumaki drokadroka, dromodromo se vulavula (*mosaic*) (taba A kei na B). E bulicaki ca na drauna, e saqoqo ka sanuki. Ena gauna oqo ke musuki na tabana ena laurai e loma ni sa takava tu na roka dravudravu. Qo nai vakatakilakila ni sa tekivu vuca.

A

B

Taba 13. Na vakatakilakila levu taudua ni Mate ni Yaqona e drauna ni sanuki ka saqoqo ka vakatokai na *mosaic patterns* (A&B) ka vakaraitaki toka e ra ena Taba 14 kei na Taba 15.

Taba 14. Saqoqo na drauniyaqona.

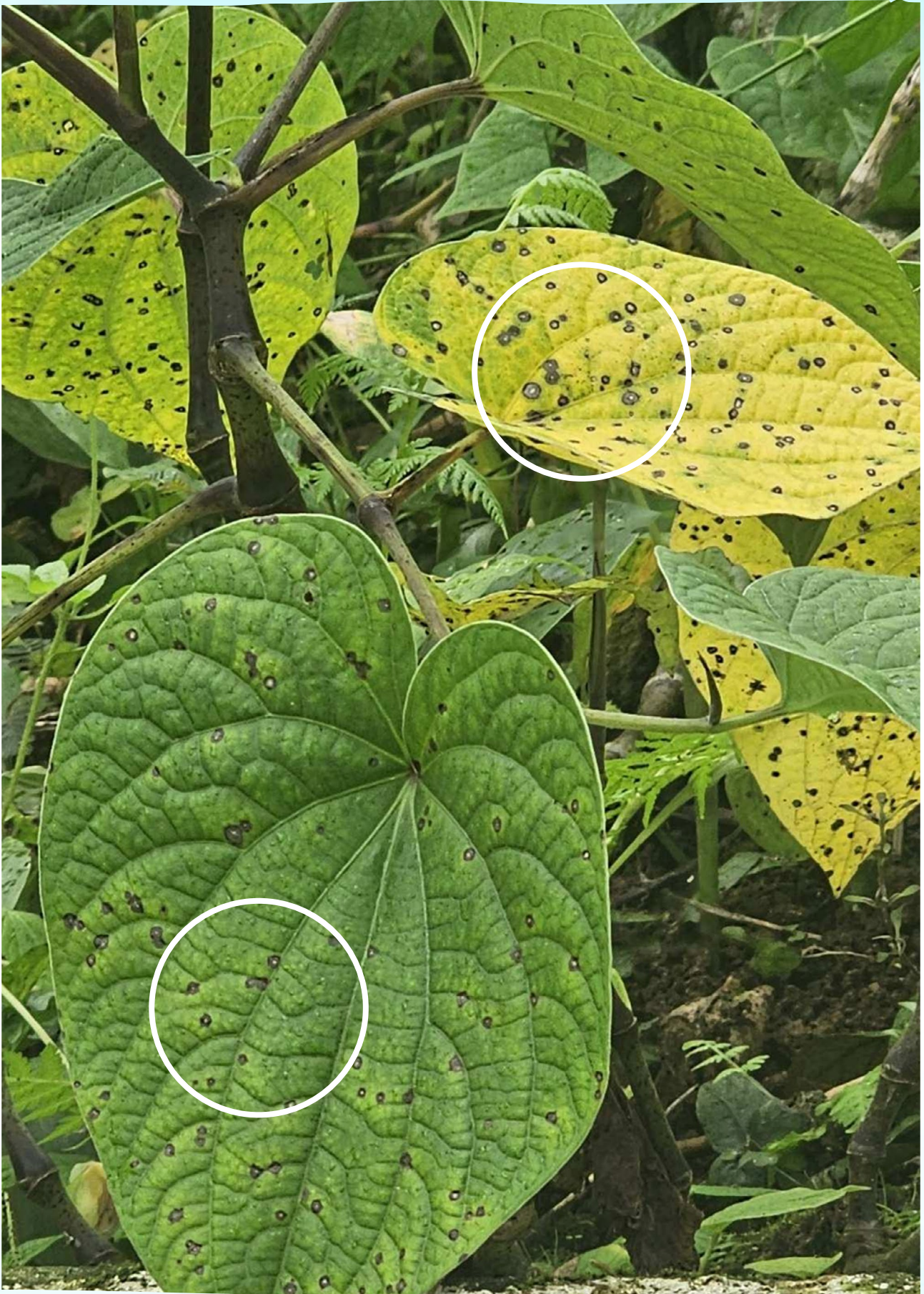

Taba 15. Sanuki na drauniyaqona.

Tataqomaki

- Tei yaqona vakamatau; ena lailai na dewa ni mate ena loga ni yaqona lalai, tei ena ruku ni veivunikau.
- Na itei me kua ni tiko kina na manumanu ni mate, mera tei ena ruku ni veivunikau ka tei maliwa kei na kakana draudrau. E so na kakana e rawa ni tei maliwa kei na yaqona na tavioka, dalo kei na jaina. Ni dau veitosoyaki na kutunikau (*Aphids*) mai na vuniyaqona kina veimataqali kau tale e so vaka na tavioka, dalo kei na jaina, e lutu cala na *Cucumber Mosaic Virus (CMV)* ka tarova na kena dewa na Mate ni Yaqona kina vuniyaqona tubu volekata.
- Me keli vakamatau nai keli ena loga ni yaqona ka me vakabulabulataki na qele me bula totolo ka kaukauwa na itei.
- Me vakarautaki e dua na valenibucibucini vinaka me rawa ni levu na vuniyaqona era bula ka mera bulabula vinaka na waka.
- Me kua ni tei taudua ga na yaqona, ka vakayagataka nai tatarovi ni manumanu ni mate era sa tu rawa me tarova na dewa ni mate.
- Yadravi ni vuniyaqona ena veimacawa e vukea na kena laurai totolo na Mate ni Yaqona (*KDD*) me tarovi na kena dewa.
- Ni sa kune ga nai vakatakilakila ni mate ena loga ni yaqona, me sei tani na tabana e sa tauvimate.

Mate ni drauna (*Shot Hole Disease*)

Taba 16. Vakatakilakila ni mate ni drauna (*Shot hole*).

iVakamacala

- Na mate ni drauna (*Shot hole disease*) e dua na mate dau yaco vakalevu ena draki suasua.
- E dewa ena cagi kei na na wai, rawa ni laurai na kena i vakatakilakila ena loma ni 2-3 na macawa ni sa tauvimate.

.

iVakatakilakila

- Na mate ni drauna (*Shot hole*) e dau laurai ena draunikau sa tauvimate, dau tekivu vakalalai me tautonotono na drauna (2-3 mm na kena raba) yaco sara me malai ka lutu sara; dromodromo na drauna; ka bulicaki ca.

Tataqomaki

- Me dau teivaki na kasa se itei ni yaqona savasava sega ni tauvimate ena valenibucibucini.
- Me qarauni na co sala eso me vaka na cobula kei na wabosucu kei na kau eso era tauvimate.
- Me veiyawaki na kena tei na yaqona rauta ni dua na mita, ena vukea na kena liwava na cagi na loga ni yaqona, kua ni suasua ni na vukea na kena vakalailaitaki me dewa kina na mate.
- Na yaqona me na dau tei veicurumaki kei na itei sega ni takavi mate *CMV* me vaka na dalo, dalo ni tana se ena ruku ni veiniu. Era dau tauvimate totolo kevaka e sega ni qarauni.

iVakamacala Lekaleka ni Tataqomaki

Kutunikau (*Aphids*)

- Me dau vuki talevi ka laurai na vuniyaqona kei na kau era tubu volekata me baleta na kutunikau.
- Vakayagataki ira na meca ni kutunikau me vaka na manumanunibaigani kei na luvena (*lady beetles*) tabatalitali (*lacewings*), gogo (*ground beetles*), kei na lagotu (*hoverflies*).
- Dikevi ka samaki na teitei ni bera ni tei na yaqona me vakamatea nai vurevure ni kutunikau.
- Vakayataka na dai ni manumanu pepa (*yellow sticky or pheromone*) mera coko kina na kutunikau ni ra veivukayaki.
- Kua ni vakayagataki na wainimate ni mamumanu meca; me qai dau vakayagataki ga ke sa mani gadrevi dina me vaka e rawa vakacacana na veika tu wavoliti keda.

Taba 17. Na manumanunibaigani qase ena A kei na luvena ena B ka ra meca ni kutunikau.

Baca ca ni Qele (*Root-knot Nematodes*)

- Me vakalalai ka vakarautaki tu na qele me rauta ni tolu na yabaki me rawa ni vakalailaitaka na baca ca ni qele.
- Me vakacilavi siga na qele ni bera ni teivaki.
- Vakayagataka nai vakabulabula ni qele mai na benu ni kakana, i walewale ni teitei dau ubi ena palasitika na qele (*mulch*), se biu nai vakabulabula ni qele me kauta mai na meca ni baca ca ni qele.
- Tarova na tete ni mate ena qele se itei, ka vakasavasavataki vakavinaka nai yaya ni teitei.

Kutunikau vulavula (*Mealybugs*)

- Yadravi na vuniyaqona, vakabibi na mua ni tabana, daku ni drauna kei na coke se tabana tubu vou.
- Vakayagataka nai vakabulabula ni qele mai na benu ni kakana. E rawa ni oka kina na:
 - Waiwai ni tei (na waiwai e caka mai na *petroleum*).
 - Waiwai Vulavula ($\frac{1}{2}$ na bilo na waiwai ni kana kei na $\frac{1}{2}$ isepuni ti na sovu ni savasava ena 4 na lita ni wai).
 - Wai ni Sovu (5 na isepuni ni kana na sovu ni savasava ena 4 na lita ni wai – me kua ni vakayagataka na wainimate ni masi iyaya).
- Me sui na yaqona ena yakavi siga me kua ni kama na drauna. Na wai qo ena vakalailaitaka na kutunikau, dina ni na sega ni vakamatei ira vakadua.

Mate ni Yaqona (*Kava Dieback Disease*)

- Digitaka vakamatau na vanua me tei kina na yaqona, me tei na itei matua ka bulabula vinaka
- Vakayagataka nai walewale ni teitei vinaka, mera bucini taumada ena valenibucibucini.
- Tei ena maliwa ni dalo, dalo ni tana se tavioka me tarova na veitosoyaki ni *Cucumber Mosaic Virus (CMV)* ka vakavuna na Mate ni Yaqona.
- Vakayagataka na meca ni kutunikau se me tei ena ruku ni veivunikau me vaka na vuniniu, weleti, uvi kei na kumala.
- Me na dau yadravi na ivakatakitakila eso ni mate me vakaberaberataka na kena dewa ka me musu laivi mai vuna na taba ni yaqona e sa tauvimate, biu ena dua na taga ka me kama se bulu.
- Savata vakavinaka na iyaya ni teitei ni sa vakayagataka oti.

Mate ni drauna (*Shot Hole Disease*)

- Vakayagataka na kasa se itei bulabula ka sega ni tauvimate.
- Samaki vakavinaka na vuniyaqona me kua ni tete kina na cobula kei na wabosucu ni ra bula kina na kutunikau.
- Me veiyawaki na kena tei na yaqona rauta ni dua na mita, ena vukea na kena liwava na cagi na loga ni yaqona, kua ni suasua ni na vukea na kena vakalailaitaki me dewa kina na mate.
- Na yaqona me na dau tei ena vanua e tei kina na dalo, dalo ni tana se ena ruku ni veiniu. Era dau tauvimate totolo kevaka e sega ni qarauni.

Na iWalewale Vinaka ni Tei Yaqona

Walewale 1. Digitaka e dua na vanua vinaka me tei kina na yaqona

- Tei yaqona vakamatau; ena lailai na dewa ni mate ena loga ni yaqona lalai, tei ena ruku ni veivunikau.
- Na kutunikau na *aphids* era vakadewa na manumanu ni mate *CMV*. Era vakadewa na manumanu ni mate mai na dua na vuniyaqona kina dua tale. Kevaka e kania na itei e sega ni takavi mate ni ra dewa mai na dua na vuniyaqona kina dua tale, ena lutu cala na mate *CMV* ka na sega ni tauvimate na yaqona tubu volekata.
- Ena sega ni rawa ni dewa na manumanu ni mate ka dau vakadewataka na kutunikau ni ra veiyawaki na vuniyaqona se tubu taqomaki tu mai na veivunikau lelevu.
- Era dau bula vinaka na yaqona ena vanua rurugu – e veivuke vakalevu na vanua rugurugua me bulabula na qele ka sega ni bula kina na manumanu ni mate. E dau veivuke vakalevu ni dau tarova na manumanu ni mate me dewa ki na vuniyaqona na veikau lelevu sega ni takavi mate.
- Digitaka na qele vinaka, caka na kena i ikeli me drodro vinaka kina na wai kei na qele bulabula:
 - Vakadrodroi vinaka ni wai kei na qele bulabula ena kaukauwa ka matua vinaka na yaqona.
 - Na vuniyaqona kaukauwa ka bulabula e rawa ni valuta na manumanu ni mate na *CMV* ena loga ni yaqona.
 - Na yaqona me kua ni teivaki tale ena vanua vata ga a tei taumada kina ni na rawa ni dau levu kina na baca ca ni qele (*nematode*).

Taba 18. Na vakacaca ni baca ca ni qele ena waka ni yaqona.

Walewale 2. Tekivu ena itei bulabula

Na kasa me tei me kua ni kau mai ena yaqona e sa tauva na mate ni yaqona. E vinaka me vakayagataki na kasa ni yaqona savasava.

Taba 19. Digitaka na kasa ni yaqona bulabula.

Walewale 3. Taurivaka nai walewale vinaka ni teitei

- Tei na kasa ena valenibucibucini (*nursery*) e iwalewale vinaka me dau vakayagataki ena tei yaqona.
- Me bucini na kasa bulabula ena teitei se palasitika ni bucini itei ni bera ni tei.
- Qo e vukea me kaukauwa na waka ni yaqona ni bera ni lavetaki ena vanua me tei kina.
- Ena vakalailaitaka talega na veitauvi ni mate tiko ena qele ke teivaki vakadodonu ga.
- Nai walewale ni teitei qo e dau taura e tolu na vula ena valenibucibucini ni bera ni lai tei ena vanua vakarautaki.
- Kevaka e sa tei ga vakadodonu na kasa ena vanua ni teitei, me tei e rua se sivia na kasa ena dua na buke.

Taba 20. Nai walewale vinaka duadua me bucini taumada ena kena tere (A) ni bera ni ra tala ki na palasitika loaloa ni teitei (B).

Walewale 4. Teitei veicurumaki

- E bibi me tei na yaqona ena vanua bulabula me rawa ni bula vinaka ka me kua ni dewa vakarawarawa kina na manumanu ni mate se manumanu meca ni itei.
- Na yaqona e gadrevi me vakaruguti, tei ena qele bulabula ka taqomaki mai na cagi katakata me rawa ni bula vinaka kina.
- Qo e rawa ni caka ke tei veicurumaki na yaqona kei nai tei tale eso.

Taba 21. E dau bula vinaka na yaqona ni tei veicurumaki kei nai tei tale so.

Taba 22. Kakua ni teivaki duadua ga na yaqona.

Walewale 5. Teitei vakavuku

- Me vakayagataki na manumanu meca ni kutunikau me tarova na vakadewataki ni mate.
- Na teitei veicurumaki ena tarova na dewa ni manumanu ni mate. Kevaka e sa mani kune na mate na *Cucumber Mosaic Virus (CMV)*, ena berabera na kena vakateitei mai na kutunikau ena nodra vuka mai na dua na vuniyaqona kina dua tale.
- Na itei vinaka me tei kei na yaqona e oka kina na dalo, dalo ni tana, dalo ni vuci, jaina, niu, moli, masi, tavioka, weleti, uvi kei na kumala.
- Me kua ni tei kei na yaqona na itei qo:
 - Papukeni, meleni kei na kiukaba
 - Tomata, rokete, baigani
 - Pinati kei na *bean* babalavu: vaka kina na karadila kei na painapiu.
- E ra tiko tale ga na co ca era dau vakadewataka na manumanu ni mate ka gadrevi me na qarauni.
- E so na itei se co ca e dau kune votu kina nai vakatakilakila ni mate ena drauna ka so e sega.
- E rua nai vakaraitaki ni tiko kina na mate ka sega ni laurai nai vakatakilakila oya na co ca me vaka na wabosucu kei na drala, ka ra dau vakayagataka na dauteitei me kau ni bai.

Taba 23. Dalo e tei veicurumaki kei na yaqona.

Walewale 6. Na veika me qaravi me vakaberaberataka na dewa ni mate ni yaqona.

- Musuka laivi na kasa ni yaqona tauvimate ni sa laurai me vakalailaitaka na dewa ni mate ni yaqona.
- Ena sega ni dewa kina na mate ena vuniyaqona taucoko.
- Na musu tani ni kasa ni yaqona tauvimate e sala vinaka me vakalailaitaka na dewa ni manumanu ni mate ena veivuniyaqona.
- Ni ra tubu tale na kasa vou ena sega ni tauva na manumanu ni mate.
- E ka bibi me muri vakavinaka me vaka e vakamacalataki toka qo e ra:
 - Ni sa tiko na mate ena nomu iteitei, me na dikevi vakavinaka na drauna kei na tabana.
 - Ni sa kune na mate, musuka tani mai na vuna.
 - Me kakua ni vakayagataki nai sele. Nai sele e rawa ni vakadewataka na mate ki na vuniyaqona.
 - Mera biu vata na tabana kei na drauna e sa tauvimate ena dua na palasitika se taga lala.
 - Me vesu vinaka na gusu ni taga ka kau tani mai na loga ni yaqona.
 - Me vakamai se bulu sara.
 - Nai walewale qo e sega soti ni mana ena itei gonegone.
 - Kevaka e se bera ni yabaki dua na vuniyaqona, ena vinaka me cavu laivi taucoko na vuna.
 - Ena sega ni dua na leqa kevaka e sa levu tu na itei era sa bucini tu me rawa ni ra veisosomitaki.

Taba 24. Taroa na co ca qo: wabosucu (A) kei na cobula (B).

**Nai tukutuku matailalai eso, sikova na valenivolavola ni
Tabacakacaka ni Teitei voleka se qirita na 3384233 se
imeli ena agrihelp@moa.gov.fj**

Taqomaka Nomu Loga Ni Yaqona
Ai matai ni lavelave - 2025